

Pedagogika v období společenského převratu

Pod tímto titulem se konal ve dnech 17. 2. – 19. 2. 1994 v Berlíně seminář za účasti odborných pedagogů Litvy, Lotyšska, Estonska, Rumunska, Maďarska, Polska, České republiky a hostitelské země. Z bohatého programu jsme vybrali referát polského delegáta, který zachytil ve výstižném přehledu obecnou problematiku transformace školy a školství a rekonstrukce pedagogiky v zemích střední a východní Evropy po pádu komunismu.

Od socialistické vědy o výchově k „pedagogii“

Mirosław S. Szymanski

Polská pedagogika v situaci společenské přeměny

Společenský převrat

V roce 1989, v důsledku úmluv u „kulatého stolu“ prvních polosvobodných voleb, komunisté odevzdali moc a bez boje dobrovolně opustili jeviště dějin. V Polsku a hned nato v celé Východo-střední Evropě byl zahájen proces společenské přeměny, který probíhá dosud. Hlavní cíle polské společnosti na prahu nové, postkomunistické epochy lze postihnout dvěma hesly: Ustavení demokracie a Zavedení tržního hospodářství. Oběma těmto cílům měla připadnout rovnocenná úloha při určování směru společenského pohybu, neboť oba se vztahují k základním principům, na kterých spočívá organizace společenského života v blahobytných a relativně stabilních demokratických zemích Západu. Šlo přece o to, aby se Polsko mohlo vrátit po 45 letech sovětzace do integrované a otevřené Evropy. Ustavení demokracie se jevilo jako základní podmínka pro odstranění kontroly státu nad všemi oblastmi veřejného i soukromého života a zároveň jako možnost pro uplatnění vlivu občanů na státní politiku. Obnova tržního hospodářství byla chápána jako základní podmínka pro uspokojení lidských potřeb a pro dosažení blahobytu pro celou společnost.

Společenský převrat nezasáhl jen politiku a hospodářství. Měl (a stále má) přinést s sebou i základní změny výchovy a vzdělání. Usilovalo se o demokratizaci a odstátnění školství, o zavedení diferencovaného modelu školní i mimoškolní výchovy a vzdělání, o světonázorovou, ideologickou a kulturní toleranci. Pět let trvající snahy o vytvoření nové podoby výchovy a vzdělání jsou však poznačeny mnohými paradoxy, rozpory, protirečením, oklikami.

Po krátkém období pluralismu a deideologizace vynořily se pokusy o novou ideologizaci a monopolizaci — tentokrát v duchu učení (katolické) církve. Po fázi decentralizace a odstátnění přišly roky obnovené centralizace i s pokusem učinit systém vzdělávání opět závislým na státní správě. Utváření nové podoby výchovy a vzdělání probíhá mnohem pomaleji, obtížněji a komplikovaněji, než se původně předpokládalo. Jedna z hlavních příčin toho je nepochybně hluboká krize polské pedagogiky (vědy o výchově) a pedagogů (vědčů dané oblasti).

Společenský převrat a pedagogika

Společenský převrat a společenské vědy v Polsku mají vzájemné spojení, působí na sebe navzájem. Lze uvažovat o tom, nakolik společenské vědy přispěly k utváření nového společenského vědomí, bez kterého by pád komunistického systému nebyl možný. Podobně lze přemýšlet i o tom, do jaké míry přispěl pád komunistického systému k změnám v oblasti společenských věd. Přestože pedagogika patří ke společenským vědám, první úvaha se jí bohužel netýká. Vztah mezi ní a společenským převratem má jednoznačně jednostranný charakter. Pedagogika nemá žádné zásluhy na pádu totalitárního komunismu. Na rozdíl od sociologie, ekonomie, historie, a psychologie neovlivnila v Polsku změnu společenského systému ani utváření nového demokratického zřízení.

Když v srpnu 1980 vzniklo hnutí Solidarity, velká většina pedagogů zůstala věrná komunistické straně. V průběhu jednání mezi komunistickou mocí a demokratickou opozicí stáli profesori pedagogiky na straně totalitní vlády. V prosazování zájmů a oprávněných požadavků žáků, učitelů i rodičů museli převzít jejich roli sociologové, historikové a filosofové. Nejinak tomu bylo i v době mimořádného stavu. Skutečnost, že právě pedagog, a bezpochyby nejvýznačnější polský pedagog poválečného období, Bogdan Suchodolski, stál v čele národní kulturní rady, ustanovené generálem Jaruselskim, je téměř symbolická. Snad chtěl — jako žák Eduarda Sprangera a s vírou v relativní autonomii kultury — chránit kulturní hodnoty v době politického zmatku? Pedagogové nebyli zpravidla činní v opozičním hnutí. Až do naprostého konce epochy reálného socialismu se zdálo, že věří v stabilitu a možnost reformovat komunistický systém. Dobré svědectví — snad opět symbolické — podává o tom skutečnost, že se angažovali v práci komise expertů pro národní vzdělání. Jako výsledek své práce podala komise obsáhlou závěrečnou zprávu s názvem „Vzdělání jako národní priorita“. Je to pozoruhodný paradox dějin a ironie osudu, že zpráva vyšla právě v roce 1989. V nových politických podmínkách se přirozeně nesetkala s žádným

ohlasem. Ne proto, že by její autoři neměli pravdu — jejich šetření stavu polského školství bylo koncepční, poctivé a výstižné, což také následující roky plně potvrdily, ale proto, že v očích politiků a ve společenském vědomí reprezentovali zcela kompromitovanou tzv. socialistickou pedagogiku.

Dlouhý stín hříchů minulosti leží na polské pedagogice a přičítá se jí k tíži. Pedagogika — asi jako jediná vědecká disciplína — se viní z toho, že po léta brzdila společenské snahy o osvobození z totalitární moci. Vyčítá se jí, že hrála služebnou nebo dokonce servilní roli vůči „starému režimu“. Říká se, že je odpovědná za indoktrinaci mladé generace a za hlubokou krizi výchovy a vzdělání. Nelze se proto ani divit, že nikdo — v čele s ministerstvem školství — od pedagogiky a pedagogů žádnou podporu při reformování výchovy a vzdělání nežádá a nečeká. Nechutí politiků a státních úředníků stíhaná, od školství izolovaná polská pedagogika se tedy zabývá především sama sebou, pokouší se překonat svou neslavnou minulost, řešit vlastní problémy a vyvinout novou identitu.

V této situaci lze smysluplně uvažovat jen o tom, které změny se v polské pedagogice následkem společenského převratu udály a které se dějí. Pojmu pedagogika lze přitom rozumět dvojím způsobem; oba jsou typické pro přístup sociologicko — nikoli teoreticko-vědní. Pedagogika — to jsou především pedagogové sami, lidé, kteří pěstují tuto vědu, vědecká komunita. Pedagogika jsou dále výsledky odborné činnosti pedagogů, výsledky jejich výzkumu, hypotézy, teze, teorie, ideologie. V této souvislosti lze hovořit předně o reakcích akademických pedagogů na společenský převrat a za druhé o změnách identity pedagogiky následkem společenského převratu.

Reakce pedagogů

Pád komunistického systému velkou většinu polských pedagogů překvapil. Byli náhle konfrontováni se změnou, na kterou — ostatně stejně jako veškeré obyvatelstvo — nebyli připraveni. Vcelku jim dodnes připadá těžké vpravit se do radikální změny systému a vyrovnat se s novou situací v plném proudu tvrdého boje o model společenského života a školy. Vzniká dojem, že mnozí pedagogové nejsou s to nebo nemají v úmyslu změnit své „staré myšlení“, přijmout výzvu doby a řešit podstatné aktuální problémy. Na základě různých projevů, diskusí a výzkumných projektů můžeme rozlišit zhruba pět druhů reakcí polských pedagogů na společenský převrat: 1) reakce nulová, 2) formální přizpůsobení, 3) únik, 4) konverse, 5) vývoj výzkumu a teorií, které by mohly být adekvátní novým společenským podmínkám.

1. *Nulová reakce*, nereagování se objevuje ponejvíce v provinciálních akademických centrech a (nebo) mezi zástupci starší generace. Výzkum a vý-

uka probíhá jako dříve, jako by se v Polsku nic nestalo. Příčina „nereagování“ nespočívá jen v obtížích zbavit se „starého myšlení“. Spočívá také v tom, že nové publikace, zejména cizojazyčné, jsou jen obtížně přístupné a nové akademické příručky ještě nebyly napsány. Nereagování pedagogů má ovšem fatální následky, protože ve veřejnosti vytváří a podporuje znevažující postoj vůči pedagogům jako vědcům a zároveň působí, že budoucí učitelé a vychovatelé se vzdělávají pro svět, který již neexistuje.

2. *Formální přizpůsobení* spočívá v tom, že výzkum a výuka se provádí podobně jako dříve, jenomže pod jinou vlajkou — nejčastěji pod heslem „alternativní pedagogiky“ nebo „personalistické pedagogiky“. Ortodoxní marxisté a marxističtí propagandisté minulosti vyměnili dosavadní atributy za jiné. Např. místo „podle učení marxismu“ říkají dnes „podle učení (katolické) církve“, místo „socialistický“ říkají „křesťanský“. Přitom však ve skutečnosti neodkládají dosavadní paradigma pedagogiky. Jejich pedagogické myšlení a jednání je nadále monistické, autoritářské, instrumentální, vyznačuje se netolerancí k odlišným názorům a chápe skutečnost výchovy a vzdělání v kategoriích cíl a prostředek.
3. *Úniková reakce* má různou podobu. Nejčastěji se utíká do minulosti. Co byly otevřeny archivy a zrušena cenzura, těší se oblibě historický výzkum. Není již tabuizovaných témat, a tak se odstraňují „bílá místa“ v historii výchovy a vzdělání. Zvláště velký zájem budí období 1919–1945. Provádějí se výzkumy např. o životě a díle nejznámějších polských pedagogů období mezi dvěma válkami, kteří byli odsouzeni pro své „buržoasní“ nebo „reakční“ teorie k zapomenutí; o výchově učňů za nacistické okupace; o osudu polských dětí, které za 2.světové války deportovali Sověti za Ural. Prchá se však také do budoucnosti, sprádají se futuristické vize výchovy a vzdělání pro sjednocenou Evropu 21. století. Utíká se konečně i ven, za hranice a dějí se pokusy tematizovat a analyzovat německou antipedagogiku, britskou kritickou sociologii vzdělání, americkou pedagogiku postmoderny nebo zmezinárodnělou waldorfskou pedagogiku, aniž by se uvažovalo o vztazích k polským tradicím a poměrům. V pozadí všech těchto druhů úniku je vyhnout se namáhavé konfrontaci s neprůhlednou situací v Polsku. Zkoumání minulosti, budoucnosti nebo toho, co je možno hotové najít v zahraničí — ať jakkoli potřebné a žádoucí — je jistě úspěšnější, snažší a příjemnější než hledání východiska z dramatické krize výchovy a vzdělání, kterou jsme zdědili po epoše „reálného socialismu“.
4. *Konverse* je původně náboženský pojem, který označoval přestup z jedné konfese do druhé. Sociologům jsou známy konverse nacionální a ideolo-

gické. Ty se uskutečňují nejvíce v dobách radikálního společenského převratu a spočívají ve skutečných změnách vědomí jednotlivce. Někteří polští pedagogové prožili následkem současného zvratu právě takovou konversi. Jejich dosavadní názorové orientace se obrátily přesně o 180°. Stalo se to nejen v důsledku konformismu, ale i na základě vnitřního přesvědčení, že konečně právě teď našli „jedině pravou víru“. Na rozdíl od formálního, vnějšího přizpůsobení, předpokládají konverse také přeměnu nebo převrat paradigmatu pedagogiky. Dosavadní pedagogické myšlení a jednání v Polsku se např. vyznačovalo autoritarismem a laicismem. Dnes můžeme často pozorovat, že se zavrhují šmahem všechny koncepce, v kterých se vyzdvihuje autorita učitele, orientace na vědu, řád, plánovitost atd. Místo toho se nekriticky vynášejí ty koncepce, v kterých hrají centrální roli svobodná činnost, orientace na každodenní život, sebeuskutečnění, kreativita. Téměř všeobecně se zproblematizoval laický princip školy a požaduje se výuka katolického náboženství mezi povinnými předměty.

5. *Práce na vývoji výzkumu a teorií, které by mohly odpovídat novým společenským podmínkám*, teprve začaly. Na cestu řešení aktuálních problémů se dali především mladší pedagogové. V polské pedagogice dochází zřejmě ke generační výměně. Je těžko předvídat, co s sebou přinese. Nezbývá než doufat, že se polská pedagogika skutečně stane komplexní, diferencovanou a heterogenní vědní disciplínou.

Změna identity pedagogiky

Po převratu 1989 žili polští pedagogové téměř čtyři roky v atmosféře dezorientace, izolace, duchovního chaosu, morální kocoviny, pocitů viny, vzájemných výčitek a obviňování. Posléze se předsednictvo Polské pedagogické společnosti rozhodlo zasáhnout. V únoru 1993 se ve Varšavě konal velký Pedagogický kongres. Účastnilo se ho téměř 200 pedagogů ze všech akademických center. V plénu a v 7 pracovních sekcích odeznělo 80 referátů. Hlavní téma, ke kterému se v diskusích směřovalo, bylo „Evoluce identity pedagogiky“. Jak pojem evoluce tak pojem identita předpokládají současně stálost a změnu, trvání a vývoj. V protikladu k první postkomunistické vládě Mazowieckého se neudělala „tlustá čára“ za minulostí. Spíše jsme se pokusili vytežit z minulosti závěry pro přítomnost a budoucnost.

V centru sjezdových diskusí stály čtyři otázky: Jak se polská pedagogika zachovala vůči společenskému převratu? Podporuje změnu systému? Jak velké je zaostání ve srovnání s pedagogickými výzkumy, teoriemi a ideolo-

giemi v rozvinutých západních demokraciích? Zda a jak se mění paradigma polské pedagogiky?

O reakcích polských pedagogů („chování“ pedagogiky) jsme již hovořili. Pokud jde o změnu systému, nebyla ze strany pedagogiky podporována. Z již uvedených důvodů byli kompetentní a odborně uznávaní pedagogové prakticky zbaveni možnosti uplatnit svůj vliv na sféru výchovy a vzdělávání. Pedagogickou reformou se zabývali spíše amatéři a diletanti. To přineslo více škod než užítku.

Zaostání polské pedagogiky ve vztahu k západoevropskému a americkému pedagogickému myšlení a jednání je dosti velké. Můžeme se však odvážit tvzení, že je přese všechno menší než v ostatních zemích východní a střední Evropy. Od počátku 70. let bylo Polsko bez pochyby na Západ nejotevřenější a nejliberálnější komunistická země. Nežádka poznávali naši čeští, slovenští nebo i maďarští kolegové nové západní pedagogické ideje prostřednictvím polských odborných časopisů. To ovšem nemění nic na skutečnosti, že jsou mnohá významná pedagogická díla z posledních desetiletí až podnes do polštiny nepřeložená. Největší mezery vznikly na půdě pedagogické antropologie, obecné pedagogiky, filosofie výchovy a metodologie vědy o výchově. Nebude snadné je zaplnit.

Paradigmatická přestavba (restrukturalizace) se mezitím v polské pedagogice stala zřejmou. Odkud vychází a kam směřuje změna pedagogického myšlení a jednání?

Vysoký úředník ministerstva školství nedávno v televizi prohlásil, že celá polská pedagogika posledních desetiletí není nic než „vzdálené echo marxismu a neobehaviorismu“. Tento tvrdý soud je jistě tendenční a nespravedlivý. Hluboce také mnohé pedagogy pobouřil. Přesto však nepostrádá pravdivé jádro. Proč?

V posledních 20 letech byla polská pedagogika ovládána „technickým poznávacím zájmem“ (jak by řekl Habermas) — který byl zaměřen na co nejdokonalejší zabezpečení a účinnou kontrolu výchovy a vzdělávání. Hlavní úloha pedagogiky spočívala v tom, poskytnout prostředky a cesty úspěšného pedagogického jednání, ovládnout praxi. Centrální roli hrál scientistický model vědy. Jako nedostizný vzor platily přírodní vědy se svými „tvrdými“ výzkumnými metodami a přísnými logickými postupy. Pedagogika byla chápána jako praktická věda o výchově.

Všeobecně vzato, odhlédneme-li od vnitřní diferenciacce do jednotlivých speciálních disciplín — rozlišovaly se dvě součásti: teorie výchovy a teleologie výchovy. Prostřednictvím empirického výzkumu, nejraději přírodovědně experimentálního a kvantitativního, se měly poznat souvislosti mezi výchovnými jevy a postupy. Vědění o vztazích mezi různými proměnnými tvořilo

základ pro rozvíjení teorie (teorií) výchovy. Teorie měla sloužit k vysvětlení, předvídání, ale především k vypracování technologií. Adresáty technologií byli učitelé, vychovatelé, rodiče, školští politikové. Manipulující s nezávislými proměnnými měli usilovat o dosažení stanovených cílů a tím formovat jednotlivé osoby, společenské skupiny i celé instituce. Cíle pedagogického jednání tvořili oblast reflexivní teleologie výchovy, která byla založena na marxistické ideologii a axiologii. Všechny tyto cíle se vztahovaly k jednomu výchovnému ideálu: „Všestranně rozvinutá socialistická osobnost v rozvinuté socialistické společnosti.“

Takový projekt pedagogiky přinesl s sebou mnohé přednosti. Ustavily se nové výzkumné metody; získaly se nové důležité informace o zkoumaných vztazích; započalo úsilí o definování, explikaci a operacionalizaci pedagogických pojmů; prohloubilo se metodologické vědění pedagogů. Avšak nedá se popřít, že praktická věda o výchově mohla být jen nástrojem, který sloužil potřebám komunistického systému. V důsledku toho vznikly značné disproporce mezi výzkumem a vývojem teorie výchovy na jedné straně a teleologie, či spíše ideologie výchovy na straně druhé. V knihovnách a ve společenské paměti zůstaly hlavně hromady bezcenných knih o vlastnostech „mnohostranně rozvinuté socialistické osobnosti“.

V průběhu a v základu mocné a ostré kritiky a konfrontace se současnou pedagogikou probíhají v Polsku intenzivní diskuse o paradigmatu pedagogiky. Ve srovnání se západem se opozdily asi o 20 let. Vedou však zrychleným tempem stejným směrem: k uznání radikálního vědního pluralismu nebo dokonce k přijetí nejen vědeckého, ale i praktického a literárního vědění. Tento epistemologický pluralismus nalézá svůj výraz v pojmu pedagogie, který zahrnuje velmi heterogenní způsoby pozorování a zároveň diferencované druhy vzdělávací a výchovné praxe. Pedagogie je možná jen plurálně, rozmanité směry pedagogického myšlení a jednání jsou rovnocenné a žádný z nich si nemůže činit nárok na absolutní platnost. Tak zní nejnovější heslo mnoha polských pedagogů.

Přeložila St. Kučerová